

Havas Ádám és Fáber Ágoston

Az informalitások szociológiája felé

Felhívás replikázásra

Böröcz József: „Kistársadalom – kiskapuk” című írása kapcsán

Absztrakt: A Replika szerkesztői a lap hagyományainak megfelelően vitára („replikázásra”) invitálják az olvasókat Böröcz József „Kistársadalom-kiskapuk” című két évtizeddel ezelőtt publikált, de a mai magyar viszonyokra is rezonáló írása kapcsán. Mivel szinte lehetetlen olyan területet találni, ahol az informalitások ne szólnék át a társadalmi szerveződések, várunk minden olyan beérkező írást, amely árnyalná Böröcz poszt-államszocialista gazdaságra összpontosító elemzését, vagy vitába szállna vele.

Kulcsszavak: Informalitások, összehasonlító történeti szociológia, poszt-államszocialista társadalmak, informális tőke

Böröcz eredetileg két évtizeddel ezelőtt publikált tanulmánya egy jelentős szociológiai téma, az „informalitás” középpontba helyezésével kísérli meg megragadni a poszt-szocialista Magyarország gazdasági működésének lényegi vonásait, egyfajta összehasonlító történeti diagnózist is kínálva a geopolitikai besoroltság több évszázados tapasztalatának politikai-gazdasági hatásairól. Noha a poszt-államszocialista félperiférián Varsótól Kijevig rendkívüli formagazdagsággal bír a sokszor „mutyizásnak”, „maffia-üzletnek”, „feketepiacnak”, „patrónus-kliens rendszernek”, „uram-bátyám világnak” (Böröcz 2000: 348; 2019: 178.) definiált *rendszerszintű* működési logika, a Magyarországról leírtak egyfajta „*jól konstruált egyedi esetként*” (Bourdieu és Wacquant 1992: 77) a közép-európai régióra vonatkozóan is jelentős érvénnyel bírnak. A *Replika szerkesztőiként* kiváltképp azért döntöttünk az eredetileg az *East European Politics and Societies* című folyóiratban angolul, majd a 2000-ben magyarul megjelent tanulmány újraközlése mellett, mert – ahogy Böröcz is hangsúlyozza – az informalitások (kis)világai korántsem csupán a gazdasági élet szerveződéseit hatják át, de többé-kevésbé minden társadalmi alrendszer strukturális logikájának szerves részét képezik, beleértve a politika szférájától kezdve a kulturális termelési mezőt, vagy akár a tudományos világ (kontra)szelekciós eljárásait is.

Húsz évvel a cikk megjelenését, illetve harminc évvel a rendszerváltást követően bátran megállapíthatjuk, hogy Kelet-Európában a társadalmi élet különböző szférái az informális működésmódok és struktúrák sajátos konstellációi alapján jellemezhetők. Gondoljunk akár a maszekolás kettős árrendszerére („számlával vagy számla nélkül?”), a kormányfő tanácsadójának „esküvői rendezvénycélnak” biztosított Nemzeti Galériára, vagy akár a közbeszerzések elosztási módjára, mely deklaráltan egy nemzeti burzsoázia, a gyakorlatban a kormányhoz számos informális szállal kötődő oligarchia megteremtésének igényét szolgálja. Abban az országban, ahol a „kiskapukon” keresztül jól definiálható társadalmi csoportok kapnak olyan ajánlatokat, amelyeket nem illik (vagy lehet) visszautasítani, az informalitások tőkésítéséért folyó rivalizálás fogja helyettesíteni a kiváltságalapú szelekciós struktúrákat, ami végső soron az egyenlőtlenségek növelésének és az autonóm szakmaiság erodálásának irányába hat. Böröcz informalitásokkal kapcsolatos megállapításait – és valamelyest Bourdieu tőkeelméletét – továbbgondolva okkal feltételezhetjük, hogy a társadalmi tőke helyét a *par excellence* szimbolikus tőkeként működő, hiszen nemcsak többé-kevésbé rejtetten, de gyakran illegitim módon is működő *informális tőke* veszi át és válik domináns erőforrássá a pozíciókért folytatott küzdelmek során, jóllehet az eltérő autonómiafokkal rendelkező egyes társadalmi alrendszerek szerint más-más mértékben.

Az informalitások összehasonlító történeti-szociológiai vizsgálata mellett számos érv szól. A társadalmi egyenlőtlenségek jellegzetesen regionális szempontján túl, az informalitások történeti-szociológiai vizsgálata *implicit* módon az állam – vagyis „a gazdaság működése feletti kollektív demokratikus ellenőrzés egyetlen potenciálisan hatékony közhatalmi intézményének” – szociológiáját is kínálja. Böröcz cikkének jelentőségét a magyar szociológiai diskurzusok felől nézve részben az adja, hogy szakít azzal a reformértelmiséghez köthető megközelítéssel, amely az *első gazdaság* (=szövetkezeti tulajdon, redisztribúció) és a *második gazdaság* (=informális szektor) megkülönböztetését megfeleltette a formális-informális kettős felosztásnak. Vagyis e dichotóm nézőpont képviselői az informalitások világát explicit módon az informális (gazdasági) szektorral azonosították, holott – ahogyan arra Böröcz rámutat – a redisztribúció állami intézményeit, majd a rendszerváltást követően a politikai

és gazdasági elitpozíció közti átváltások logikáját is nagyrészt az informalitások többnyire átláthatatlan szövevényei alakították.

Nem léteznek azonban olyan transzshistorikus normák, amelyek a formalitások és informalitások egymáshoz fűződő viszonyát egyszer és mindenkorra rendeznék. A fogalom-pár használatának – és Böröcz cikkének – újszerű hozadéka, hogy a specifikus történeti kontextusokban hol az egyiket tudjuk a másik, hol a másikat az egyik perspektívájából bírálni. A „jó” formalitások és a „rossz” informalitások normatív megközelítése az élet legtöbb területén nem állja meg a helyét. Míg főleg állami források elosztásakor (a habermasi „rendszeren” belül) joggal várható el az elosztás logikájának transzparenciája és a forrás megszerzésének formális szabályozása, addig a magánéletben (az „életvilágban”) általában igyekszünk kerülni a viszonyok formalizálását, mivel az a személyközi kapcsolatok egyediségét, bizalmi státuszát, intimitását is erodálhatja. Míg az informális viszonyok érvényesülését az állami források elosztásában olykor joggal tekinthetjük illegitimnek (és jogellenesnek), addig a formalitás beszűrődését a személyes (családi, iskolai) viszonyokba azok „eljogiasításaként” értelmezhetjük (Habermas, 1986).

Hasonlóképpen: egy túlbürokratizált vagy embertelen, mert elnyomó rendszerben az informalitások hálója hol a rendszer aláásásának – a de Certeau-i értelemben vett taktika (de Certeau 2010: 100-104) – lehetőségét jelenti, hol pedig egyszerűen csak a túlélést biztosítja (Ferge 2006). Ezzel szemben az informalitásokra épülő társadalmi viszonyok közepette a formális szabályok képesek lehetnek biztosítani, hogy az, ami (ténylegesen) megtehető, ne feltétlenül legyen (morális vagy procedurális-jogi értelemben is) megtehető. Vagyis a túlélést vagy az előrejutást ne egyszerűen a nyers hatalmi helyzet és jól informáltság, hanem a rászorultság vagy a kompetenciák valamiféle transzparens és igazságosságra törekvő *elve* biztosítsa.

Ez a felismerés rokon Luc Boltanski azon elképzelésével, amely szerint demokratikus államokban fontos, hogy a próbatételek ne nyers erőpróba formájában, hanem valamilyen specifikus értékelési séma által becsatornázott próbahelyzetekként jelenjenek meg.

Noha minden próba bizonyos értelemben valóban erőpróba, azt csak akkor tekinthetjük legitimnek, és csak akkor szolgálhat igazságossági követelések támasztékául, ha teljesíti azt a minimális követelményt, hogy *valaminek a próbájaként* jelenik meg, és így ellenőrizhetővé válik abból a célból, hogy el lehessen távolítani belőle mindazon erőket, amelyek *idegenek* attól a rendtől, amelybe a próba beleágyazódik (Boltanski 2002: 43; kiemelés tőlünk – H.Á., F.Á.).

Ezek a próbahelyzetek aztán két formában is bírálhatóvá válnak: a reformer kritika potenciálisan arra kérdez rá, hogy vajon a választott és kívánatosnak tartott értékelési séma (ekvivalenciaelv – az összemérés *elve*) megfelelően érvényesül-e az adott helyzetben (vagyis például a legrátermettebb hallgató kapja-e az ösztöndíjat), míg a radikális kritika arra igyekszik rámutatni, hogy az adott helyzetet talán nem is a választott és kívánatosnak tartott értékelési séma szerint kellene megítélnünk (vajon a legrátermettebb diáknak kell-e kapnia az ösztöndíjat? – nem lenne-e jobb annak a diáknak adni, aki felkapott témával pályázott? – ne adj isten annak, aki a bizottság valamely tagjának is rokona?).

Véleményünk szerint, ha a szektorokon átívelő, korántsem egy-egy jól azonosítható zárvány locusában működő informális kapcsolatrendszerek és működésmódok a dolgok cselekvésének *normatív rendjét* alkotják, akkor a társadalmi tőkében rejlő erőforrások „kreatív” mobilizálási technikáiról beszélni – mind a colemani „közjóság”, mind a társadalmi tőke

egyéni előnyeit hangsúlyozó bourdieu-i vagy akár a „kreácsolás” Kuczsi Tibor által használt terminusa értelmében – merő eufemizmus csupán, mely pont a jelenség rendszerszintű aspektusait kendőzi el.

Ha távcsövünket az informalitások uralmának keserű napi indikátoraitól a *longue durée* történeti struktúrái felé irányítjuk, egy olyan rendkívül gazdag területre bukkanhatunk, melynek vizsgálatához a Kelet-Európában szocializálódott társadalomtudós bizonyos értelemben komparatív előnnyel is rendelkezhet nyugati kollégáihoz képest. Ha a közép-európai értelmiségiek körében népszerű „teleológiai-modernizmus” és a „komparatív-relativizmus” csapdáit (lásd Böröcz 2000: 377–378) tudatosan sikerülne elkerülniük a régió mélyvalóságáról bennfentes tudással rendelkező társadalomtudósoknak, akkor e sajátos megismerési pozíció olyan kognitív lehetőségként, „esélyként” (Wessely és Csepeli, 1992) léphetne elő, amely a globális társadalmi változások összefüggésében is tételt bír, innovatív munkák születését eredményezhetné.

A Böröcz tanulmányában kifejtett gondolatokból kiindulva az informalitások szociológiája akkor tudja igazán a magyar társadalom egyik lényegi vonását érintő jelenség kritikáját is adni – és szerintünk az efféle vizsgálódásoknak ez jelenti a *fő tétjét* –, ha olyan területekre is fókuszál, amelyek ethoszukat és intézményes identitásukat a meritokrácia elvének pusztán látszólagos elsajátításából merítik, melyet jellemzően bürokratikus szabályok kialakításával – más esetben pusztán jó PR-al – igyekeznek körülbástyázni. Olyan kulturális, gazdasági, tudományos és politikai intézményekre gondolhatunk, amelyek az érvényesülés informális kapcsolatrendszerek kondicionálta valós társadalmi-hatalmi logikájának, végső soron saját működés módjuk elleplezésében érdekeltek. Az „*informalitások szociológiája felé*” munkacím ennek a kritikai, történeti-szociológiai tevékenységnek kíván nyomatékot adni, ami egyszerre jelenti a globális félperiférián elhelyezkedő posztszocialista állam és a domináns normatív rend kritikáját, összességében annak a jelenségnek a cselekvésre is ösztönző kíméletlen tudományos feltárását, melyet Böröcz tanulmánya végén – meglehetősen plasztikusan és találóan – az „informális kapcsolatrendszerek és eljárás módok által szervezett *lenyúlásnak*”, illetve „szűk játékerő, kispályás *nyomulásnak*” hív.

Az informalitások gazdag témájával összefüggésben példaként említünk néhány területet, melyek kapcsán érdeklődéssel várjuk a beérkező reflexiókat. A témák kiválasztása során kifejezetten abban a szellemben jártunk el, hogy Böröcz József írása mintaszöveg lehet különböző alrendszerek informalitások szempontjából történő történeti-összehasonlító vizsgálódásához. Mivel szinte lehetetlen olyan területet találni, ahol az informalitások ne szönének át a társadalmi szerveződések, várunk minden olyan írást, amely vitába szállna Böröcz írásával vagy árnyalná a poszt-államszocialista gazdaságra összpontosító elemzését, kifejezetten az eredeti tanulmány végén négy pontban felsoroltakkal kapcsolatban:

- a) A Böröcz tanulmányában kínált leírás összhangban van-e a tapasztalati tényekkel?
- b) Ha igen, csapás-e az informalitás illetén kiemelt szerepe?
- c) Lehet-e, szabad-e, kell-e valamit tenni e tárgyban?
- d) Ha lehet, szabad, netán kell, akkor kinek és mit lehetne /szabadna/ kellene tennie?

Továbbá várunk minden olyan vitacikket („replikát”), amely egy-egy társadalmi alrendszer működésére vonatkozóan vonja reflexió alá az informalitások szerepét, annak hatásait, valamint a lehetséges cselekvési lehetőségeket. Elgondolásunk meglehetősen tág e tekintetben;

az 1) agráriumban jelen lévő földosztási gyakorlatoktól elkezdve 2) a piac és 3) a közmunka rekrutációs eljárásaival, valamint 4) a politikai elit kiválasztásával és cirkulációjával kapcsolatban is várunk megvilágító erejű esettanulmányokat, elemzéseket.

Végül társadalomtudósokként úgy gondoljuk, hogy az akadémiai (kontra)szelekció és informalitások kapcsolata is különösen izgalmas, eddig még kiaknázatlan területet jelent, ezért várunk minden olyan írást, amely a tudományos világ „kiskapuit” döngeti kritikai kérdésfelvetéseivel. Példaképp álljon néhány kérdés eme utolsó javasolt tématerület kapcsán; Hogyan mérhető empirikusan az informalitások hatása az akadémiai szférában? Milyen viszonyban áll a tudományos autonómia az informális struktúrákkal?

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc (2002): Nécessité et justification. *Revue économique* 53(2) : 275–289. DOI: <https://doi.org/10.3917/reco.532.0273>
- Bourdieu, Pierre és Loic Wacquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Böröcz József (2000): Informality Rules. *East European Journal of Politics and Societies* 14(2): 348–380.
- Böröcz József (2019). Kistársadalom-kiskapuk. *Replika* (112): 177–197. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Certeau, Michel de (2010): A hétköznapiok felfedezése: a cselekvés művészete. Használati módok és taktikák. *Replika* (72): 95–107.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág.
- Habermas, Jürgen (1986): Marx és a belső gyarmatosítás tétele. *Magyar Filozófiai Szemle* 30(1–2): 136–175.
- Wessely Anna és Csepeli György (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika* (1–2): 1–7.

Fáber Ágoston

Szociológus, fordító, doktori fokozatát az ELTE TÁTK-n szerezte.

Havas Ádám

Szociológus, a Milestone Intézet Társadalomtudományi Tanszékének vezetője.

